प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि"। प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहारसमुच्चयः "कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते"। टीपिकायां "पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु सौम्यानिलेशमघरोहिणिमूलहस्तम्। पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्याभिषेकतरुकूपरथप्रतिष्ठा"। वसवो धनिष्ठा दैश आर्द्रा। "आर्द्रायाञ्चैव सौभाग्यमिति" प्रतिष्ठासमुच्चयात्। वापीदानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे जाठकर्णः "वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च। अन्नप्रदानमारामाःपूर्त्त इत्यभिधीयते। अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम्। आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते। अहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते। इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते। अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्मे न वैदिके"। वैदिके वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः। एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृद्धस्मृतिः "पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तृः स्वकीयमातुलान्। पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः" एतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकोमन्त्रपाठः। तत्रामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्दति त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविरहादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम्। मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा "अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्णते" इति वराहपुराणात्। अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्रीणामप्यधिकारः। अस्य पूर्त्तत्वाद्वृद्धिश्राद्धमध्यादौ कर्त्तव्यम्। यथा गोभिलः "वृद्धिः पूर्त्तेषु युग्मानाश्वेत् प्रदक्षिणमुपचारः यवस्तिलार्थ इति"। हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम्। कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमोत्तमम्। कन्यसं दशहस्तन्तु कूपे शस्तं तथा नव। द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश। द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागमण्डपं शुभम्"। कन्यसङ्गनीयांसम्। सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये "गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपर्णसुदङ्मुखः। दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्। जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः साधारणे। चोत्तरास्य ऐशान्यां तज्जलं क्षिपेत्"। मत्स्यपुराणे "प्रागुदक्प्लवने देशे तडागस्य समीपतः। चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीम्"। कारयेदिति शेषः। तथा "सर्वतः समवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः"। समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णाः "अश्वत्थं डुम्बरप्लक्षवटशाखाशतानि च। मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वारार्थं तानि कारयेत्"। तथा "कुलशीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्द्विजोत्तमः"। स्थापक आचार्य्य इति रत्नाकरः। तथा "सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यकुण्डुभौ। ताम्रो कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः। एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विन्यस्यते!। शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः। सर्वौषध्युदकस्नानस्थापितोवेदपङ्क्तिवैः। यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः। पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपम्। ततोमङ्गलशब्देन भेरीणाञ्च स्वनेन च। रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित्। षोडशारं भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम्। चतुरस्रन्तु परितोवृत्तं मध्ये गुणोत्तरम्। वेद्यामोपरि तत्कृत्वा यहाँल्लोकपतींस्तथा। विन्यसेन्मन्त्रतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः। ऋषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः" ऋषादीन्। कूर्मादीन्। "ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः। विनायकन्तु विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा"। पूजयेदिति शेषः। मत्स्यपुराणम् "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत्। अन्यथा फलदं पुंसां न कार्य्यं प्राप्यते क्वचित्"। ततः कर्म्मशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः। "जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देशकत्वेन प्रकृष्टचेतनोद्देशकत्ववत्प्रकृष्टचेतनोद्देशकत्वागत्वमपि ततश्च कीटादेर्मेदमिति स्वीकारयोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्वागरूपत्वादस्य यागत्वम्। अतएव जलाशयोत्सर्गसुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि "प्राप्नोति तद्यागबलेन भूय" इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतम् अतएव 'सामान्यं सर्वभूतेभ्योमया दत्तमिदं जलम्। रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः' इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि स्वत्वमिति। ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरस्युतत्वात् साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण गोतमोक्तेन दातुः स्वामित्वच्युतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वापत्तेस्तत्र स्नानादावदोषः। तथाच गोतमः 'स्वामी क्रयक्रयमविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्यार्त्विज्यं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" इति परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिताक्षरा'।

जलाश्रय पु० जलमाश्रयोऽस्य। वृक्षगुण्डादणे राजनि० २वस्त्राकायां ३भूनीतृणे स्त्री हारा०